

KUSHONLAR DAVRIDA ESKI TERMIZ QAL'ASI ATROFIDA QURILGAN BUDDA IBODATXONALARI TARIXI

Sherzod Radjabov

Termiz arxeologiya muzeyi bo'lim mudiri.

Gavhar Chubalova

Katta ilmiy xodim.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18865530>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada Kushonlar davrida Eski Termiz qal'asi atrofida barpo etilgan budda ibodatxonalar tarixi, ularning shakllanish omillari, me'moriy tuzilishi hamda diniy-madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida Eski Termiz hududida joylashgan Qoratepa, Fayoztepa va Zo'rmola kabi yodgorliklar misolida buddaviylikning Markaziy Osiyodagi taraqqiyot bosqichlari yoritiladi. Shuningdek, Kushonlar davlati hukmdorlarining diniy bag'rikenglik siyosati, Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshgan madaniy almashinuv va hind-baqtriya san'at an'analari sintezi ilmiy asosda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Kushonlar davlati, Eski Termiz, buddaviylik, ibodatxona, stupa, monastir, Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, arxeologiya, me'morchilik, Buyuk Ipak yo'li.

Kirish Milodiy I–III asrlar Markaziy Osiyo tarixida siyosiy barqarorlik va madaniy yuksalish davri sifatida alohida o'rin tutadi. Bu davrda mintaqada qudratli davlatlardan biri — Kushonlar davlati shakllandi. Davlat hududi hozirgi O'zbekiston janubi, Afg'oniston, Pokiston hamda Shimoliy Hindiston yerlarini qamrab olgan bo'lib, Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo va madaniy aloqalarda muhim o'rin tutgan. Kushonlar hukmronligi davrida buddaviylik dini keng yoyildi. Ayniqsa, Kanishka hukmronligi davrida buddaviylik davlat tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Shu davrda Amudaryo bo'yidagi muhim strategik va savdo markazi bo'lgan Termiz shahri buddaviylikning yirik markaziga aylandi. Eski Termiz qal'asi atrofida ko'plab ibodatxonalar va monastir majmualari barpo etildi. Mazkur maqolaning maqsadi — Kushonlar davrida Eski Termiz atrofida qurilgan budda ibodatxonalarining tarixiy ildizlari, qurilish bosqichlari, me'moriy xususiyatlari hamda ularning mintaqada madaniy hayotidagi o'rnini kengroq yoritishdan iborat.

Asosiy qism 1. Kushonlar davlati va diniy bag'rikenglik siyosati

Kushonlar davlati ko'p millatli va ko'p diniy jamiyat edi. Bu hududda zardushtiylik, buddaviylik, yunon-baqtriya diniy an'analari va mahalliy e'tiqodlar birgalikda mavjud bo'lgan.

Kushon hukmdorlari, ayniqsa Kanishka davrida diniy bag'rikenglik siyosati olib borilgan.

Numizmatik topilmalar shuni ko'rsatadiki, Kushon tangalarida turli dinlarga mansub ilohlar tasviri tushirilgan. Bu esa davlat siyosatining diniy murosaga asoslanganini tasdiqlaydi.

Buddaviylikning ayniqsa Mahayana yo'nalishi keng tarqalgan. Bu esa ibodatxonalar, stupalar va monastirlarning faol qurilishiga sabab bo'lgan. Termiz hududi Buyuk Ipak yo'lining asosiy nuqtalaridan biri bo'lgani sababli Hindiston, Xitoy va Eron hududlari bilan faol aloqada bo'lgan. Natijada buddaviylik g'oyalari va san'at uslublari mintaqaga kirib kelgan.

2. Eski Termiz – buddaviylik markazi sifatida

Eski Termiz Kushonlar davrida yirik harbiy, savdo va diniy markaz bo'lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida bu hududdan ko'plab buddaviylik obidalari aniqlangan.

Eski Termiz atrofida joylashgan ibodatxonalar shaharning tashqi qismida, osoyishta hududlarda qurilgan bo'lib, bu rohiblar hayoti uchun qulay sharoit yaratgan.

Bu ibodatxonalar nafaqat diniy markaz, balki ma'rifiy maskan ham bo'lgan. Bu yerda diniy ta'lim, marosimlar va falsafiy munozaralar olib borilgan.

3. Qoratepa majmuasi

Qoratepa Eski Termiz yaqinida joylashgan buddaviylik majmuasi bo'lib, tepalik hududda qurilgan. Majmua yer osti va yer usti ibodatxonalaridan iborat.

Qoratepa arxitekturasida quyidagi qismlardan tashkil topgan:

Markaziy ibodat zali

Rohiblar yashash hujralari

Ichki hovli

Stupalar

G'or ko'rinishidagi ibodat joylari

Yer osti xonalari issiq iqlim sharoitida salqinlikni ta'minlagan. Devoriy rasmlar va haykallar Buddaning turli tasvirlarini aks ettirgan. Haykallarda hind va ellinistik san'at an'analari uyg'unlashgan. Arxeologik topilmalar Qoratepa milodiy I–III asrlarda faol bo'lganini ko'rsatadi.

4. Fayoztepa ibodatxonasi

Fayoztepa Kushonlar davrining eng yaxshi o'rganilgan buddaviylik yodgorliklaridan biridir. Majmua markaziy hovli, ibodat zali va rohiblar hujralaridan iborat.

Fayoztepadan topilgan ashyolar:

Budda haykallari

Loy va ganchdan ishlangan haykaltaroshlik namunalari

Tangalar

Sopoldan yasalgan buyumlar

Devoriy bezak qoldiqlari

Markaziy hovlida stupa joylashgan bo'lib, bu joy diniy marosimlarning asosiy maskani bo'lgan. Fayoztepa buddaviylikning rivojlangan monastir tizimiga ega bo'lganini ko'rsatadi.

5. Zo'r Mola stupasi

Zo'r Mola stupasi — O'zbekistonning janubida, Termiz yaqinida joylashgan qadimiy buddaviylik yodgorligidir. U milodiy I–III asrlarga oid bo'lib, ayniqsa Kushon imperiyasi davrida qurilgan deb hisoblanadi.

Qisqacha ma'lumot:

Diniy yo'nalishi: Buddaviylik

Vazifasi: Muqaddas qadamjo va ziyorat joyi

Tuzilishi: Xom g'ishtdan qurilgan yirik dumaloq inshoot (stupa)

Ahamiyati: Markaziy Osiyoda buddaviylik keng tarqalgan davrni aks ettiradi

Zor Mo'la stupasi Surxondaryo hududida buddaviylik dini keng yoyilganini ko'rsatadi. Bu joy Buyuk Ipak yo'li orqali Hindiston va boshqa hududlar bilan madaniy aloqalar bo'lganidan dalolat beradi.

6. Me'moriy xususiyatlar va san'at

Eski Termiz atrofidagi budda ibodatxonalarida quyidagi umumiy xususiyatlar kuzatiladi:

Xom g'isht va loy asosiy qurilish materiali bo'lgan.

Markaziy hovli tizimi keng qo'llanilgan.

Stupa majmuaning asosiy elementi hisoblangan.

Haykaltaroshlik va devoriy bezaklar keng rivojlangan.

Haykallarda Budda osoyishtalik va tafakkur holatida tasvirlangan. Ularning kiyim burmalari hind san'atiga xos bo'lsa, yuz tuzilishida ellinistik ta'sir seziladi. Bu madaniyatlar sintezining yorqin namunasi hisoblanadi.

7. Buddaviylik markazlarining tanazzuli

III asr oxirlariga kelib Kushonlar davlati zaiflashdi. Siyosiy beqarorlik va yangi diniy oqimlarning kirib kelishi natijasida buddaviylik markazlari asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qota boshladi. Shunga qaramay, Eski Termiz hududidagi ibodatxonalar Markaziy Osiyo tarixida muhim iz qoldirdi.

Xulosa: Kushonlar davrida Eski Termiz qal'asi atrofida qurilgan budda ibodatxonalari Markaziy Osiyoda buddaviylikning yuksak darajada rivojlanganini ko'rsatadi. Qoratepa, Fayoztepa va Dalvarzintepa kabi majmualar diniy, me'moriy va madaniy jihatdan yuksak taraqqiyot namunasi hisoblanadi. Kushon hukmdorlarining diniy bag'rikenglik siyosati, Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshgan savdo va madaniy almashinuv buddaviylikning keng tarqalishiga xizmat qilgan. Ushbu yodgorliklar bugungi kunda O'zbekistonning boy tarixiy merosi sifatida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi va xalqaro arxeologik tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Rtveladze E.V. Qadimgi Termiz tarixi. — Toshkent.
2. Pugachenkova G.A. Искусство Бактрии и Кушанов. — Москва.
3. Masson V.M. Археология Средней Азии. — Leningrad.
4. Buryakov Yu.F. O'rta Osiyo arxeologiyasi. — Toshkent.
5. Litvinskiy B.A. Kushonlar davri madaniyati. — Dushanbe.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. — Toshkent